

Az embernek ki kell kételkednie magát!

Heinrich Heine
kockázatos „harmadik útja”:
Lázadás Isten ellen Isten színe előtt

A német költő és író, Heinrich Heine a vallás kritikusa, a keresztény hit istenáldotta kigúnyolója volt. Életének utolsó nyolc évében súlyos betegen, nagy fájdalmak közepette ágyban feküdt. De nem csupán a testi hanyatlásnak volt kitéve, hanem széthullottak forradalmi politikai reményei és látomásai is. Heinrich Heine élete: egyetlen vereség. Ez a „megvert” ember azonban ebben a helyzetben visszatál a valláshoz, pontosabban szólva a héber Biblia Istenébe vetett hithez. Vajon példaképe lehet-e ez az értelmiségi annak, ahogy egy modern, az istenhíthez inkább borulátóan viszonyuló ember visszatálhat a kritikus istenhíthez?

Karl-Josef Kuschel teológus és germanista, a kultúra-teológia és a vallásközi dialógus professzora a Tübingeni Egyetem katolikus teológiai fakultásán, ennek a kérdésnek járt utána „Isten kegyetlen tréfája? – Heinrich Heine együttélése a katasztrófával” c. könyvében. Hartmut Meesmann beszélgetett vele erről.

Miért tér vissza az istenhíthez egy olyan kritikus ember, mint Heinrich Heine?

Heinének elemi szükséglete volt, hogy legyen olyan partnere, akivel elintézheti ügyét. Egyik levelében az irónia és az önirónia rá jellemző keverékével azt mondja: „Hálistennek megint van Istenem, s így a mértéken felüli fájdalmak közepette megengedhetek magamnak néhány átkozódó istenkáromlást; az ateistáknak nem adatik meg az effajta enyhület!” Heine eljut arra a pontra, ahol észreveszi, hogy az ember és a társadalom földi boldogságával kapcsolatos minden eddigi fantáziálása szertefoszlott. Új fórumot keres, hogy újra megfogalmazhassa a teremtéshez intézett megoldatlan alapkérdéseket. Ennek semmi köze sincs a „térdre hulláshoz” vagy a „kereszt előtti csúszás-mászáshoz”.

Heine ismét beszélni akar Istennel, egyúttal azonban tiltakozását vágja a szemébe. Nem békül meg helyzetével, de (ismét) hisz Istenben. Hogyan fér ez össze? Nem várhatnánk-e inkább ennek az „állatkínzó Istennek” az elutasítását, ahogyan Heine nevezi őt maró gúnnyal?

Már kortársai sem igen értették meg, miről volt szó számára. Egyesek rögtön bekebelezték őt a hagyományos egyházas vallásosságba: „Idenézsetek”, diadalmaskodtak, „a vallás nagy gúnyolója mindent megtagadott, és visszatért az igaz hithez!” Mások, ateista barátai gúnnyal halmozták el: „Idenézsetek, visszaesett a régi babonába!” Egyik csoport sem értett meg semmit sem Heine új helyzetéből. Ő immár egy kockázatos harmadik utat járt, visszanyúlva azokhoz a biblikus hagyományokhoz, amelyeket a „lázadás Isten ellen Isten színe előtt” tételben lehetne összefoglalni. Ebben a helyzetben fontos értelmezési alakká válik Lázár. Jób is nagy szerepet játszik most. Már Jób is kikelt Isten ellen, és kérdőre vonta. Az Istenhez való visszatérés tehát nem azt jelenti Heine számára, hogy hirtelen megtagadta volna jogos valláskritikai belátásait. Inkább arról van szó, hogy új módon

keresi a kritikus vitát Istennel. Hiszen a kérdések megmaradtak: Miért épp nekem kell ezeket elszenvednem? Egy szeszélyes Isten játssza velem otromba játékát? Mindez csak Isten kegyetlen tréfája?

Mindezek ellenére nem példája-e Heine a régi tapasztalatnak: A szükség megtanít imádkozni!?

Első pillantásra így tűnik. De ez olcsó bekebelezés lenne. Nem. Heine maga ragaszkodott ahhoz, hogy amin keresztülment, azt a szellem evolúciójaként kell értelmezni. Mélységes tapasztalatokat szerez önmagáról, utolsó nyolc éve kettős katasztrófájának hatására: tönkremegy a teste – és széthullanak a jobb európai viszonyokra irányuló politikai reményei. Minden korábrinál határozottabban kérdezi: Tulajdonképpen mi az, ami kiállja az élet válságait? Mi marad meg, ha elszállnak az illúziók? E kérdések egzisztenciális mélységét csak az képes lemérni, aki legalább egyszer már megélt életében effajta bevágást. Mit tudhatnak az acélos fitness-testű egészségesek az emberi lélek mélységeiről? Vagyis: A katasztrófák során az emberek olyan alaptapasztalatokra tesznek szert, amelyekre azok nélkül is szert tehetnének, a hétköznapi életben azonban gyakran kijátsszák vagy elfojtják őket. Csak a szélsőséges helyzetek tárják fel a mély rétegeket, és szorítanak rá, hogy feltegyük az effajta kérdéseket: Mi állja ki a válságot? Mihez igazodhatom? Mi a valóság végső alapja? És kivel beszélhetem meg az engem izgató, nagy alapkérdéseket? Így érthető meg, hogy utolsó éveiben Heine visszanyúl a nagy zsidó hagyományhoz: Mózes társadalmi ethoszához, Izraelnek az emberiség életében betöltött üdvörtörténeti szerepéhez.

Heine azt írja egy alkalommal: „Az ember nyomorúsága túlságosan nagy; hinni kell.” Ugye, ez mégiscsak azt jelenti: A vallás előszeretettel kapcsolódik az olyan tapasztalatokhoz, mint a fájdalom, a szenvedés, a halál? Mély vallási tapasztalatokat, ahogyan Ön mondja, mindenekelőtt ezekkel kapcsolatban lehet szerezni?

Ilyen alaptapasztalatokra az élet boldog pillanataiban is szert lehet tenni, ez kétségtelen. Sok ember azonban csak akkor botlik beléjük, amikor a törésről szerez tapasztalatokat. Mit akar mondani az a mondat, amelyet Őn idézett? Közvetlenül válaszolva: A reális testi és politikai szituációval szembesítve összeomlanak az ember önistenítésének összes fantáziái. Heine pedig valóban utópikus víziókat követett: Olyan jövőre gondolt, amelyben az emberek olyanok lesznek, mint az istenek, rajongásának tárgya a Föld paradicsomi állapota volt. „Itt a földön már a mennyországot akarjuk létrehozni” – mondja egyik híres verse. Csak életének utolsó éveiben fogta fel, hogy ezek az önboldogító utópikus koncepciók mind zátonyra futnak, zátonyra *kell* futniuk a lét feltételeibe ütközve. Ezért a teremtő Isten a felelős. Ebből fakad vele folytatott új vitája.

Ma, a terjedő nárcizmus, az önmagunk iránti szerelem korában, amikor csak a szépség, az egészség és az erő számít, ez a belátás éppoly aktuális, mint botrányos lehet. Mi vezette Heinét egészen konkrétan arra belátásra, hogy éppen a súlyos betegség helyzetében szólhat Istenhez? Hiszen az ember elfogadhatja a lét alapfeltételeit anélkül is, hogy rögtön hinnie kellene Istenben!

Annak, amit fiatal éveiben Heine összefantáziált az öntökéletesítés utópiáiról, csakugyan sok köze van az eszteticizmushoz, amellyel szemben mi is alulmaradtunk, vagyis a szépség, a testi tökéletesség kultuszához, a fitness és a wellness kultuszához. Heine a végén abban a helyzetben volt, hogy átlássa: mindez önbecsapás és hatalmas elfojtási folyamat. Aki ennek a tökéletességi- és szépségideálnak hódol, az társadalmilag érzéketlenné válik, s az a veszély fenyegeti, hogy elveszíti a lelkiismeretét. Heinénél az a fontos, hogy éppen kettős katasztró-

faélménye alapján válik érzékenyebbé az élet társadalmi dimenziói iránt. „Beismerő vallomásaiban” egyszer csak felbukkan „Tamás bátya” alakja, a néger rabszolga a Tamás bátya kunyhója című regényből. Heine hirtelen olyasvalakinek látja magát, aki e néger rabszolga mellett térdel, a megaláztatás ugyanazon pozíciójában. Grandiózus képe ez a gyengékkel és megaláztatottakkal vállalt szolidaritásnak. Azaz: a visszatérés Istenhez azt jelenti, hogy átlátunk az ember önistenítésének hamis képein, és egyidejűleg érzékennyé válunk mások szenvedései iránt.

Itt felvetődik a régi kérdés, hogyan engedheti meg Isten a szenvedést a világban, az egyéni és a társadalmi szenvedést egyaránt. Sok ember azért nem tud hinni Istenben, mivel nem tudja összeegyeztetni Istent és a szenvedést. Élhető formája-e a hitnek, hogy az ember hisz Istenben, bíz benne, s ugyanakkor vádolja is őt?

Vitathatatlanul léteznek olyan emberek, akik belefáradtak az Isten elleni tiltakozásba, és már a katasztrófákkal szembesülve sem remélnek semmit az istenhitől. Az ember ténylegesen csak akkor száll vitába Istenrel, tiltakozva ellene, ha még vár tőle valamit. Éppen azt lehet Heinétől megtanulni, hogy az élet alapkérdéseinek megoldhatatlansága nem alibi ahhoz, hogy véget vessünk az Istennel folytatott vitának. Eközben Heine az Ószövetség panasz- és vádirodalmának szövegeihez nyúl vissza, Jóbhoz, a panasz-zsoltárokhoz, a panaszdalokhoz, prófétai szövegekhez. Ott ugyanaz történik: Súlyos bajban lévő emberek kétségbeesnek Isten miatt, mivel nem reagál, nem válaszol. De ennek ellenére nem hagyják abba a kérdezést, ellenkezőleg, számon kéri eredeti teremtői szándékait, és utalnak korábbi megmentő tetteire. Mi, mai emberek gyakran túlságosan korán szakítunk Istenhez fűződő várakozásainkkal. Túl

gyorsan nevezzük illúzióknak, értelmetlennek és hamis vigasznak a hitet. Heine elismeri, hogy kérdéseire ugyan nem kap választ, mégis állhatatosan szembesíti Istent ezekkel a kérdésekkel. Nála ellentmondásmentesen összefér a kettő.

A nagy kérdés, vagyis hogy miért olyan a világ, amilyen, megválaszolatlan marad. Az ember tehát hihet Istenben akkor is, ha a teremtésnek semmi értelmét nem látja, és minden abszurdnak tűnik – ami persze tulajdonképpen paradoxul hangzik.

Számomra az élet nem abszurd, hanem groteszk. Hiszen az abszurd azt jelenti, hogy értelmetlen. Ekkor azonban az Istenre irányuló kérdést se tehetném fel. Az istenkérdést feltenni ugyanis azt jelenti, hogy még hiszek a valóság alapértelmében, amit talán itt és most nem tapasztalok meg, amit azonban feltételezek, várok és felpanaszolólok. Én groteszknek érzékelem a világot a maga ellentmondásaival, ez azonban számomra nem ok arra, hogy feláldozzam annak reményét, hogy a titok majd lelepleződik, az ellentmondások feloldódnak, hogy Isten egy napon letörli szemünkről a könnyet, ahogyan a Jelenések könyvében olvassuk. Ez az én személyes hitbeli alapállásom, és úgy érzem, Heinrich Heine igazol ebben.

Mi imponál Önnek különösen Heinének ebben a hittel kapcsolatos beállítottságában?

Mindenekelőtt ez: A betegségében vegetáló ember azáltal, hogy elkezd vitázni Istennel – mégpedig a lázadás minden élességével –, új méltóságot nyer. Gerince lesz. Egészen érzékletesen kell elképzelünk Heine helyzetét: Nyolc éve fekszik itt valaki nyomorúságos féregként, szó szerint matracának kriptájában, rettenetes fájdalmai vannak, amelyeket csak időlegesen lehet elnyomni a morfiummal. És mégsem mond le önmagáról. Azáltal, hogy ír, életben marad. Vonakodik féreggé válni. Beteg emberként tudatosan Isten tükrévé teszi magát, hogy Isten felismerje magát benne, és másképp viselkedjék teremtésében és teremtésével. Irodalmi szövegei ilyen csiszolt tükrök. Heine éppen utolsó éveiben képes olyan grandiózus szövegekre, amilyenekre korábban soha. Ezáltal a szó kettős értelmében is megalapozza saját haldoklásának művészetét: A haldoklás egy nagy művészet tárgyává válik, a haldoklás irodalmivá tétele pedig segít neki abban, hogy megbirkózzék a helyzettel.

Léteznek olyan emberek, akik mégis azt mondják: A világ éppenséggel olyan, amilyen, minek foglalkozzam nagy gondolatokkal, minek higgyek Istenben, józanul és hősiesen el kell viselnem a világot. Az Istenbe vetett hi-

tet Heine-i módon sem lehet „bizonyítani” vagy kikényszeríteni, ugye?

Valóban nem lehet. Itt olyan alapkérdésekről van szó, amelyek alakulhatnak így is, meg úgy is. Heine műve semmit nem kényszerít ki, semmit nem bizonyít. De meghív arra, hogy újra feltegyük az Istenre vonatkozó kérdést. Egy évvel ezelőtt, a Német Könyvkiadók Béke-díjának átadásakor elhangzott beszédében Jürgen Habermas filozófus azt mondta, a társadalom megfizeti az árát annak, ha elvágja magát az élet értelmének vallási forrásaitól. Úgy látom, Heine már korábban megfogalmazta ezt a gondolatot.

És mi a helyzet az életörömmel? Meg lehet-e tapasztalni Istent a boldogságban és az örömben is?

Ismét Heinrich Heinével válaszolhatunk. Mert mit is akart ő eredetileg az emberiség jövője számára? Az öröm vallását, ahogyan ő maga nevezte. Miután búcsút vett a hagyományos zsidóságtól, majd a hagyományos kereszténységtől, a boldogság és az öröm vallásának utópiáját képviselte. Elképzelte, hogy eltűnik mindaz, ami a morál,

a test- és szexualitás-ellenesség címszavához kapcsolódott, hogy az embert nemcsak politikailag, hanem erotikusan is fel kell és fel lehet szabadítani. Itt úgyszólván jelenlévőnek látta Istent: „Isten ezer csókban”, ahogyan egyik költeményében áll. Életének utolsó éveiben azonban a katasztrófáról szerzett tapasztalatai viszonylagossá teszik a boldogságról szerzett tapasztalatait. Heine mégsem tesz le eredeti utópiáiról. Ellenkezőleg. Csak az öröm vallásához a szenvedés kritikus teológiáját társítja.

Egyik oka-e ez is annak, hogy Heine visszatér a héberék Istenéhez, aki a Biblia szerint „az élet teljességét” hozza el, vagyis mindenben, az ellentétes mozzanatokban is az életet adja?

Kétségtelenül. Heine meggyőzően össze tudja kapcsolni a vallásosságot és az érzékiséget, és éppen életének utolsó szakaszában is. Legszebb irodalmi tanúi ennek a Héber dallamok utolsó nagy verseskötetében, a Romanzeróban, különösképpen a Szombat hercegnő.

Manapság az élet valóságának melyik oldalához kapcsolódhat jobban az istenkérdés: a szenvedéshez vagy az örömhöz?

Úgy gondolom, a polaritás a lényeg. A létezés, az erosz, a siker öröme éppúgy Isten nyomdoka, ahogy az elemi végesség, a teremtésményiség és az emberi test törékenységének belátása is az lehet, mivel ezekben a mozzanatokban az ember megtanulhatja önmaga visszavételét, önmaga viszonylagosítását, és így megszabadulhat attól a nyomástól, hogy istennek kell lennie.

Forrás: Publik-Forum, 2002/15

Mínek a sok parabola

*Mínek a sok parabola,
hagyd a kegyes hipotézist,
kérdéseket ne kerülgess,
feneket ne keríts nekik!*

*Mért hurcolja nyomorultan
igaz ember a keresztjét,
míg a rossz ül magas lóra
s megnyergeli a szerencsét?*

*Ki a hibás ebben? Tán nem
mindenható az Úr mégsem?
Vagy ő maga így akarja?
Ó, gyalázat, szégyen.*

*Kitartóan kérdeziünk így,
míg a végén majd a szánkat
betönik egy marék földdel.*

De – bocsánat – tán ez a válasz?

(Hajnal Gábor fordítása)